

МІЖКОНФЕСІЙНА НАПРУЖЕНІСТЬ В КРИМСЬКОМУ СОЦІУМІ: СОЦІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

У статті А.Арістової «Міжконфесійна напруженість в кримському соціумі: соціологічні виміри» узагальнюються результати соціологічних досліджень і моніторингів, що свідчать про стійку ескалацію міжконфесійної напруженості в кримському регіоні та наявність потенційної бази для релігійного радикалізму.

Ключові слова: міжконфесійні відносини, соціальна напруженість, протестні настрої, радикалізація релігії.

Актуальність теми дослідження. За своїм геополітичним становищем, офіційним автономно-республіканським статусом, унікальним історичним і культурним спадком, етнонаціональним складом населення, конфесійною структурою тощо Крим помітно вирізняється серед інших регіонів України. Проблема інтеграції Криму у загальноукраїнське політичне і соціокультурне середовище з роками зберігала свою гостроту, а «кримський напрям» в українській політиці перебирав на себе роль пріоритетного. То ж актуалізація дослідницької уваги до процесів і тенденцій, які перебігають в кримському соціумі, є закономірною і, певна річ, не тимчасовою.

Науково-аналітичні розвідки, експертні оцінки, новітні соціологічні дослідження сукупно свідчать про те, що ситуація в АР Крим – як в соціально-політичній, економічній й правовій сферах, так і в царині міжетнічних та міжконфесійних відносин – чимдалі гіршає. Після нетривкого періоду відносної стабільності протиріччя в кримському соціумі множаться і гострішають, зумовлюють поширення радикальних, опозиційних, протестних настроїв, котрі каналізуються через локальні конфлікти. Серед іншого, відбувається поступове переміщення на терен автономії фокусу найбільшої міжконфесійної

* Арістова А.В. – доктор філософських наук, доцент, зав. кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету (м. Київ), старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

напруженості в країні. Відтак дослідження характеру і стану міжконфесійних відносин в АРК, їх внутрішньої динаміки і потенційних ризиків є гостро запотребуваним як релігієзнавчою наукою, так і практикою державно-конфесійних взаємин.

Рівень розробки проблеми. Проблеми відродження ісламу в Криму та розбудови нової (і специфічної для України) конфігурації міжконфесійних відносин активно вивчалися в останнє десятиліття. Чималий емпіричний та ґрунтовний аналітичний матеріал поданий в працях О.Богомолова, О.Бойцової, А.Булатова, Ю.Гранат, В.Григор'яня, Р.Джангужина, С.Здіорука, М.Кирюшка, Е.Муратової, М.Рибачука, С.Червонної тощо. Згадані дослідники зробили вагомий внесок у вивчення процесу інституалізації та функціонування мусульманської умми на українських теренах, у виділенні провідних тенденцій розвитку поліконфесійного середовища в кримському соціумі. Прикметно, що недавні фрагментарні дослідження, які ледве встигали зафіксувати динамічні зміни в релігійному й етнонаціональному житті, поступилися місцем цілій шерензі ґрунтовних праць монографічного характеру, а до справи дослідження суспільно-релігійних процесів в АРК залучилася низка науково-дослідних установ (у т.ч. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ, Таврійський національний університет ім. Вернадського, Національний Інститут стратегічних досліджень, Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАНУ, Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ) та неурядових консультативно-дослідницьких інституцій (Центр близькосхідних досліджень, Український центр ісламознавства, Кримський центр ісламознавства тощо).

Мета і завдання дослідження. Пропонована стаття уже в силу свого обсягу не може претендувати на ретельне і всебічне узагальнення даних, отриманих завдяки соціологічним дослідженням і моніторингам релігійно-конфесійної сфери. Це, скоріше, спроба підсумувати найвагоміші результати конкретно-соціологічних вимірів міжконфесійної напруги в кримському соціумі. При цьому бралися до уваги масштабність, ґрунтовність і репрезентативність цих досліджень, авторитет соціологічних центрів, що їх проводили, залученість результатів до наукового обігу. Попри цілком справедливі закиди в бік несистематичності соціологічних моніторингів, брак їхнього релігієзнавчого обґрунтування, відсутність усталених інтерпретацій базових робочих понять та чітких критеріїв виміру, що, зрештою, усвідомлюють і самі соціологи [Рязанова Л. Релігія та релігійність: теоретико-соціологічні проблеми / Л.Рязанова // Культура – суспільство – особистість / [Ручка А., Костенко Н., Злобіна О. та ін.]; за ред. Л.Скокової. – К., 2006. – С.375], саме завдяки ним були зафіксовані і відстежені важливі соціорелігійні процеси й отримане незамінне емпірико-фактичне підґрунтя для теоретичних розвідок.

Об'єктом нашого дослідження є характер і динаміка міжконфесійних відносин в кримському регіоні. Предметом дослідження – процес наростання міжконфесійної напруженості та його відбиття у масовій свідомості і громадській думці. У статті ставимо за мету означити процес ескалації напруженості у міжконфесійних відносинах як об'єктивну, закономірну і стійку тенденцію в суспільно-релігійному житті. Завданнями дослідження є: 1) визначити комплекс причин, що зумовлюють підживлення соціальної напруженості в кримському соціумі в різноманітті її виявів; 2) систематизувати соціологічні виміри міжконфесійної напруженості в регіоні; 3) обґрунтувати наявність потенційної бази для поширення релігійного радикалізму.

Основний зміст статті. Серед числа найсерйозніших проблем, які в своїй сукупній невирішеності утворюють т.зв. «кримське питання», вкажемо: відсутність системної та чіткої стратегії в політиці Української держави щодо Криму; недосконале і недієве правове регулювання відносин автономії з Києвом; протиріччя між центральною і республіканською владами і втрата довіри до владних інституцій з боку різних категорій населення, зростання сепаратистських та іредентистських настроїв; проблеми облаштування та соціальної адаптації репатріантів, відновлення їх економічних, соціальних, культурних і політичних прав; виразне розмежування найбільших етноконфесійних груп та погіршення міжнаціональних відносин; корупція і дисфункція адміністративних і правових механізмів, блокування законодавчих актів у найактуальніших для автономії сферах; активізація радикально орієнтованих громадсько-політичних сил; зростання зовнішніх впливів на ситуацію в АР Крим в економічній, політичній, релігійній та інформаційній сферах, у тому числі спрямованих на відмежування Криму від політичного та соціокультурного простору України. Вже сам перелік цих проблем, кожна з яких і осібно є надто серйозною, свідчить про наявність постійних генераторів соціальної напруженості в кримському регіоні.

Вирізняючи серед іншого складний вузол міжконфесійних відносин, мусимо виходити з того, що він обумовлений цілим комплексом факторів, глибоко вкорінених у реаліях суспільного буття. Зазначені фактори можна умовно об'єднати в три групи: *перша група* – охоплює чинники позарелігійного порядку, тобто соціально-економічні, державно-політичні, міжнаціональні, правові та інші реалії, які впливають на масову та індивідуальну свідомість й соціальну активність віруючих кримчан, зумовлюють політизацію і радикалізацію соціорелігійного простору; *друга група* – це власне релігійні чинники, насамперед проблеми і конфлікти внутрішньо-конфесійного розвитку; ідеологічні й політичні протиріччя між найкрупнішими конфесіями; резонування провідних релігійних процесів загальноукраїнського контексту; *третья група* – потужні зовнішні геополітичні, ідеологічні, інформаційні впливи різного характеру, зокрема політична активізація світової мусульманської умми та проімперськи орієнтованого російського православ'я, перехрестя в Криму стратегічних інтересів зарубіжних держав та ін. Вказані чинники активно обмірковуються науковим загалом, через те ми свідомо не вдаємося до їх детального аналізу. Головне завдання полягає в іншому: аргументувати, що наростання напруженості у поліконфесійному кримському соціумі є об'єктивною і наразі стійкою тенденцією в суспільно-релігійному житті, специфічним проявом глибинних і численних проблем хронічного характеру (а не черговим стереотипом, пропагандистським жупелом чи політичною страшилкою).

Релігійно-конфесійна ситуація в АР Крим на загал є надзвичайно своєрідною: і за кількістю діючих релігійних суб'єктів, і за типами релігійних структур та інституцій, і за конфігурацією конфесійної структури. Серед 58 віросповідних напрямів, офіційно зареєстрованих Держкомнацрелігій, в автономії діють понад 50, причому питома частка нехристиянських громад – найвища в Україні. Відмітною є і динаміка зростання релігійної мережі: якщо протягом 1991-2009 рр. за середньо-українськими показниками вона виросла в 4,5 рази, то в

Криму – в 33 рази. Нещодавні прогнози щодо усталення темпів розбудови релігійної інфраструктури в АРК виявилися помилковими: від 2006 р. відбувається черговий сплеск у зростанні мусульманської мережі, в сегменті офіційно незареєстрованих громад (за 5 років кількість таких громад зростає з 14 до 610).

Якщо взяти до уваги статистичні показники щодо кількості та етнічного складу населення автономії і одночасно врахувати дані соціологічних досліджень конфесійної самоідентифікації кримчан (76,5% респондентів віднесли себе до православних, 9,5% – до мусульман; 5,4 – до «просто християн»; 0,4 – до римокатоликів, по 0,2 – до греко-католиків, протестантів, іудеїв; не віднесло себе до жодних віросповідань – 7,5%), то числові виміри домінуючих на півострові конфесійних спільнот становлять: близько 1,51 млн. православних вірян (переважно слов'янського етнічного масиву) та 0,25 млн. мусульман (головно представників кримськотатарського етносу).

Еволюція міжконфесійних відносин в Криму специфічно відбивала характер взаємодії (а фактично – конкурентної боротьби в суспільному житті) між двома найчисленнішими соціокультурними й етноконфесійними спільнотами, які сформувалися в кримському соціумі. Проведені у 2004-2009 рр. дослідження соціокультурної самоідентифікації мешканців Криму щоразу підтверджували факт виразної дихотомії: практично всі етнічні росіяни та більшість етнічних українців, які живуть в автономії, ідентифікують себе як носіїв російської культурної традиції і мовної ідентичності (серед етнічних українців лише 9,7% відносять себе до української культурної традиції, 52,7% – до російської, 26,6% – до радянської; крім того, 73,7% етнічних українців-кримчан і 76,2% росіян погоджуються з твердженням, що між ними практично немає відмінностей і вони становлять єдину соціокультурну спільноту); з іншого боку, існує згуртована кримськотатарська спільнота з високим рівнем національної свідомості, яка масово і чітко дистанціюється від інших культурних традицій (91,9% відносять себе до кримськотатарської культурної традиції) [Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 5. – С. 3-4]. При цьому, одним із найважливіших аспектів соціокультурної ідентифікації кримчан було і залишається конфесійне самовизначення, яке обумовлене здебільшого не глибиною релігійних переконань, а традиційними уявленнями про спорідненість конфесійної та етнічної належності. За даними травневого 2009 р. опитування, 85,1% етнічних українців і 84,9% росіян віднесли себе до православних, тоді як 97,8% кримських татар – до мусульман [Там само. – С. 4].

Кожна з виділених спільнот має більш-менш усталений комплекс уявлень про відмінність моральних та соціально-психологічних характеристик одна одної; різну міру позитивності в оцінках іншої спільноти (найменшу толерантність і доброзичливість до інонаціональних груп виявляють, на жаль, росіяни); розбіжні, нерідко альтернативні, позиції з надважливих для кримського контексту питань (мова, топоніміка, оцінки історичних подій та культурно-історичної спадщини, статус вкоріненості на території півострова, облаштування символічно-ціннісного простору, бачення майбутнього автономії, стереотипи взаємного сприйняття/

несприйняття тощо). Все це переконливо свідчить про наявність чітких «ліній поділу», а відтак і реального конфліктного потенціалу в кримському соціумі.

Кількісні виміри засвідчують помітне збільшення числа та інтенсивності локальних конфліктів, найперше в соціальній, міжнаціональній та міжконфесійній сферах, протягом 2006-2008 рр. Тільки в 2006 році кількість масових протестних акцій зросла втричі порівняно з попереднім роком (від 3047 випадків до 9636), притому акції набували більшої гостроти, іноді переростаючи у відкриті сутички сторін за участі правоохоронних органів (у т.ч. неадекватно силової) [Москаль Г. Інтерв'ю ТРК Україна [електронний ресурс] / Г.Москаль. — Режим доступу до тексту: <http://www.ppu.gov.ua/news/5>]. Високий на загал конфліктний потенціал регіону підтверджують і соціологічні виміри: понад половина кримчан (51%) відносять Крим до конфліктогенних регіонів і лише третина заперечує це твердження. До числа потенційних конфліктогенів віднесені чинники різної природи – від геополітичних інтересів і «свавілля Меджлісу» до міжнаціональних конфліктів поміж татарами і слов'янами та «ісламського екстремізму». Соціально-психологічна ситуація позначена тривожними очікуваннями у масовій свідомості, непевністю громадської думки щодо стабільності ситуації в регіоні [Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим: стан, проблеми, шляхи вирішення. – К.: УЦЕПД, 2008. – С. 54].

Тривожну динаміку зафіксували і результати спеціалізованого конфесійного моніторингу: 34% кримчан певні, що кількість конфліктів на релігійному ґрунті в регіоні зросла, близько 40% – оцінили міжконфесійні відносини як проблемні, тільки 16 % визнали їх добрими [Стан релігійної свободи і рівня толерантності в регіонах України (за результатами опитування) [електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту: <http://www.risu.org.ua/freedom/sociology/data/>]. Головні причини міжконфесійних конфліктів кримчани вбачають: у перенесенні до релігійної сфери політичних і національних суперечностей (26,2%); зіткненні економічних інтересів різних національних груп, що прикриваються релігійними гаслами (25,2%); релігійному фанатизмі, нетерпимості віруючих (10,3%); вибірковому упередженому ставленні влади до різних релігійних організацій (8,5%) [Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим: стан, проблеми, шляхи вирішення. – С. 62].

Принагідно зазначимо, що факти міжконфесійної та етноконфесійної напруженості в АРК, негативного ставлення до вірян інших релігійних організацій, особливо у православно-мусульманському середовищі, конфліктів між різними духовними управліннями і незалежними громадами, окремо відзначені у щорічному звіті Держкомнацрелігій України за 2009 рік [Інформаційний звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні» [електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту: www.kreschatic.kiev.ua/ua/3149/news/1238081740.html].

Серед чинників, які творять об'єктивні підстави для протистояння на конфесійному ґрунті, варто вказати на процеси радикалізації релігійного середовища. Цей процес захоплює різних суб'єктів

поліконфесійного простору - як мусульманської, так і православної ідентичності (щодо останніх спостерігаються також тенденції до латентної клерикалізації).

Маркером наростання радикальних умонастроїв є, зокрема, отримані соціологами дані про громадянські й політичні орієнтації мусульманської спільноти. Оцінюючи позицію правівірного мусульманина у суспільному житті, лише половина (50,6%) кримських татар, які сповідують іслам, вважають, що мусульманин повинен виконувати всі заповіді Ісламу, лишаючись лояльним громадянином своєї держави. Натомість 20% представників цієї етноконфесійної групи дотримуються думки, що мусульманин мусить прагнути до перебудови держави проживання на ісламських принципах, а 25,6% – домагатися відновлення Халіфату. Надзвичайно показовим в цьому контексті є порівняння громадянських візій тих кримських татар, які поділяють і не поділяють переконання ісламістського типу: якщо серед тих, хто їх не поділяє, десь понад третина (37,3%) вважають себе представниками української політичної нації, то серед прибічників ісламістських поглядів – такої відповіді не дав жоден респондент [Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 5. – С. 5-6]. Помітний рівень дистанціювання від загальноукраїнського соціуму є переконливим свідченням фактичної неінтегрованості кримськотатарської спільноти в українське суспільство.

Соціологічні дослідження засвідчили і високий протестний потенціал вірян: 65% опитаних мусульман висловили готовність до участі в акціях протесту у випадках образи ісламу; 35% – у разі проявів дискримінації за національною ознакою; 8% вважають можливим застосування сили, у т.ч. терористичних актів (!), для захисту своїх інтересів. Серед мусульман менше, ніж серед православних, байдужих до іновірних релігійних організацій (13,5%), а водночас найбільше тих, хто ставиться до них негативно чи бореться з ними (10,2%) [Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим: стан, проблеми, шляхи вирішення. – С. 6].

Не випадковим є те, що увага вітчизняних ісламознавців останнім часом прикута до ісламських процесів у кримському регіоні, зокрема до розбудови мережі радикально орієнтованих релігійно-політичних рухів і організацій, серед яких «салафіти» (вагабіти), «Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі», «Табліг Джамаат», «Аль-іхван аль-муслімун», «Аль-джамаат аль-ісламія» тощо. Можна висувати не тільки про кількісне зростання їх осередків та прихильників, активне поширення власної ідеології, цілеспрямовану інформаційну та просвітницьку політику, далекоглядну кадрову стратегію (навчання молоді та просування її в середовище духівництва), а й про початок нового етапу інституалізації цих рухів і організацій – створення паралельних Муфтїятів та позиціонування себе як альтернативної політичної сили.

Тенденції етнічної і релігійної нетолерантності в кримському соціумі виявляються і в ставленні населення до діяльності громадських об'єднань. Прикметно, що представники кожної з домінуючих соціокультурних груп висловлюють бажання припинити в АРК дію громадських організацій іншої спільноти через «розпалення міжнаціональної ворожнечі». Відомо, що серед 589 зареєстрованих і 205 легалізованих шляхом повідомлення кримських громадських організацій (у т.ч. місцевих осередків загальноукраїнських і міжнародних організацій) понад 100 створені за національною ознакою і тією чи іншою мірою претендують на участь у політичному житті та управлінні справами в автономії. Серед проросійських і кримськотатарських об'єднань громадян, які, за даними моніторингу суспільно-політичної активності, мають найбільший вплив в АРК, конфліктогенною можна вважати діяльність угруповань «Адалет», «Авдет»,

НРКТ, «Міллі Фірка», «Прорив», «Євразійський союз молоді», «Союз російського народу» тощо. Радикальні компоненти ідеології, готовність до силових протестних дій, заперечення легітимності Курултаю і Меджлісу та дискредитація їх керівництва – все це навіть за мирного характеру дій, сприяє підживленню протестних, антигромадянських і антиукраїнських за своїм змістом настроїв.

Нарешті, ще одним каталізатором суспільної напруженості, якій вповні піддається кількісним вимірам, є інформаційна політика (якщо не сказати – інформаційне свавілля) кримських ЗМІ, котрі генерують, транслюють і стереотипізують «мову ворожнечі». Медіа-ресурси Криму чітко структуровані за мовною ознакою: найбільшим і найстабільнішим сегментом друкованих ЗМІ є російськомовний, найменшим, відповідно, україномовний (проте, сукупний наклад друкованої продукції українською і кримськотатарською мовами не перевищує 7,2% від загального обсягу). Витворений медіа-простір є чітким віддзеркаленням суспільних відносин в автономії, а відтак – надзвичайно поляризованим. Нетолерантність, ксенофобія, екстремістські вислови і заклики є тими рисами, про які свідчать і висновки експертів, і результати моніторингів друкованих видань, інформагенцій та Інтернет-ресурсів, і дані опитувань кримчан, і підсумки спеціалізованих фокус-групових досліджень.¹[1] Тож кримські ЗМІ несуть помітну частину відповідальності за нагнітання нетерпимості в міжетнічних і міжконфесійних відносинах та формування неадекватного сприйняття етноконфесійними спільнотами одне одного на ментальному рівні.

Висновки. Нестабільна і складна суспільно-політична і міжнаціональна ситуація в кримському регіоні значно обтяжує справу прогнозування розвитку міжконфесійної ситуації. Втім є вагомі підстави для висновку, що процеси радикалізації поліконфесійного середовища та ескалації соціальної напруженості в сфері міжконфесійних відносин набувають ознак стійких і спрямованих у майбутнє тенденцій. Зокрема, набирає все чіткіших рис і проявів процес радикалізації ісламу, щодо якого застерігали політичні аналітики та фахівці-ісламознавці ще в кінці ХХ ст. Попри часті твердження про відсутність об'єктивної основи для міжконфесійних конфліктів в АРК та витворення «неоміфології» ісламського чинника в Україні, соціологічні дослідження надали достатньо аргументів на користь висновку, що процеси політичної та ідеологічної радикалізації релігійного середовища мають глибоке суспільне підґрунтя і генерують абсолютно реальні виклики для міжконфесійних і державно-конфесійних відносин та національної безпеки.

1[1] Докладніше див.: Моніторинг кримських ЗМІ, проведений у квітні-грудні 2008 р. Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса у рамках дослідження «Соціальна адаптація кримськотатарських репатріантів: виклики для державної політики»; моніторинг кримських ЗМІ, проведений у жовтні-грудні 2008 р. Українським Центром економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова в межах україно-швейцарського проекту «Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим – стан, проблеми, шляхи вирішення» [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php?y=2009&cat=145>.

А н о т а ц і ї

В статье А.Аристовой «Межконфессиональная напряженность в крымском социуме: социологические измерения» обобщаются результаты социологических исследований и мониторингов, свидетельствующие об устойчивой эскалации межконфессиональной напряженности в крымском регионе и наличии потенциальной базы для религиозного радикализма.

Ключевые слова: межконфессиональные отношения, социальная напряженность, протестные настроения, радикализация религии.

In the article of Alla Aristova «Inter-confessional tension in Crimean Society: the sociological measurings» the results of sociological researches and monitoring are summarized. These results describe a steady escalation of inter-confessional tension in the Crimean region and also the existence of potential base for religious radicalism.

Key words: inter-faith relations, social tensions, mood of protest, the radicalization of religion.